

Құрманбаев Қ.
**Хусамуддин
әс-Сығнақидың «ән-Нажах
әт-тали тилуа әл-марах» атты
еңбегіндегі араб тілі
морфологиясы**

K. Kurmanbayev
**Morphology of the
Arabic language in the book
of al-Husamuddin Sygnaki
«An-Nazhah al-TalitiluaMarah»**

К. Курманбаев
**Морфология арабского языка
в книге Хусамуддина
ас-Сыгнаки «Ан-Нажахат-тали
тилуаал-марах»**

Бұл мақалада XIII ғасырда қазақ даласынан шыққан теолог әрі құқықтанушы ғалым Хусамуддин әс-Сығнақидың араб лингвистикасына қатысты «Китабу ән-нажах фи илми әс-сарф» атты еңбегі сараланады.

Түйін сөздер: лингвистика, араб тілі, грамматика, морфология

This article considers the book "Kitab Al-Nazhah fi al-Ilmi sarf" related to Arabic linguistics known theologian and legal scholar of Kazakh steppes of the XIII century Husamuddin al-Sygnaki

Key words: Linguistics, Arabic, grammar, morphology

В данной статье рассматривается книга «Китабу ан-Нажах фи илми ас-сарф», связанная с арабской лингвистикой известного теолога и правоведа казахских степей XIII века Хусамуддина ас-Сыгнаки.

Ключевые слова: лингвистика, арабский язык, грамматика, морфология.

**ХУСАМУДДИН
ӘС-СЫҒНАҚИДЫҢ
«ӘН-НАЖАХ ӘТ-ТАЛИ
ТИЛУА ӘЛ-МАРАХ»
АТТЫ ЕҢБЕГІНДЕГІ
АРАБ ТІЛІ
МОРФОЛОГИЯСЫ**

Хусамуддин әс-Сығнақи – ислам теологиясы мен құқығына қатысты құнды еңбектерімен танылған дін ғұламасы әрі араб тілі біліміне қатысты еңбек жазған лингвист ғалым. Бұған оның араб тіл білімі саласында жазған мына үш шығармасы айғақ болады:

1. «Әл-Муассал фи шарх әл-муфассал» – Әз-Замахшаридің араб тілі грамматикасы туралы кітабына жазған түсіндірме еңбек [1].

2. «ән-Нажах әт-тали тилуа әл-марах» – араб тілінің морфологиясы хақындағы кітап.

3. «Китабу әл-мухтасар». Бұл морфология іліміне қатысты шағын еңбек. Дереккөздерде бұл кітап хақында мәліметтер келтірілмеген. Тек әс-Сығнақидың жоғарыда аталған «Китабу ән-Нажахының» алғы сөзінен оның осындай кітабы болғандығын білеміз. Алайда, оқымыстының бұл кітабы сақталған, сақталмағаны белгісіз. Алдыңғы екі кітабының қолжазбалары сақталған. Бұл екі еңбегі соңғы жылдары жеке-жеке арнайы зерттеу өзегіне айналып, Мекке қаласындағы Умму әл-Қура университетінің араб тілі факультетінде докторлық және магистерлік диссертация жұмысы ретінде жазылып қорғалды. Алғашқысы – 1998 жылы қорғалған Ахмад Хасан Ахмад Насрдың «әл-Муассал фи шарх ал-Муфассал» хақындағы докторлық диссертациясы, екіншісі – «ән-Нажах» турасындағы 1993-1994 оқу жылындағы Абдуллаһ Осман Абдурахман Сұлтанның магистерлік жұмысы.

Біз осы шағын мақаламызда Хусамуддин әс-Сығнақидың «Китабу ән-нажах фи илми әс-сарф» атты еңбегіне тоқталамыз.

«Ән-Нажах» – әс-Сығнақидың араб тілі біліміне арнаған екінші кітабы. Еңбектің толық аты қолжазба нұсқалардың сыртқы беттерінде екі түрде беріледі: біріншісі – «ән-Нажах әт-тали тилуа әл-марах», екіншісі – «Китабу ән-нажах фи илми әс-сарф». «Нажах» араб тілінде – «жетістік, табыс» деген мағынада қолданылады. Ал «Марах» сөзіне келсек, Ахмад ибн Али ибн Масғудтың «Мараху әл-әруах» атты қысқартылған морфологиялық кітабына байланысты қойылған. Ыстанбұл университетінің Орталық кітапханасындағы 143-нөмірлі әс-Сығнақи еңбегінің қолжазбасы «ән-Нажах фи әт-тасриф» деп те аталған [2, 203]. Хажі Халифа бұл еңбекті

«ән-Нажах фи әт-тасриф» деп көрсеткен [3, 3|462 б]. Бұл оқымыстының морфология сала-сындағы тағы бір еңбегі бар деген ойға алып келуі мүмкін. Осы тұста «ән-Нажахтың» толық аты қолжазбалардың сыртқы беттерінде екі түрде жазылғандықтан, кейбір зерттеушілер шатасып, аталған туындыны жеке-жеке еңбек ретінде қарап жүргендігін айтып кеткен жөн.

«Әс-сарф», «әт-тасриф» сөздері бір мағынаны білдіреді. Бұлар – бір шығарманың қолжазба нұсқаларда әртүрлі жазылып жүрген аталымы. «Ән-Нажахты» зерттеген Абдуллах Осман Абдуррахман Сұлтанның сөзіне қарағанда, әс-Сығнақи мен Ахмад ибн Али ибн Масғудтың морфологиялық еңбектерінің мәтіндеріндегі үндестік айқын. Зерттеуші Ирландияның Шастарбти және Түркияның Уәлиуддин кітапханаларында сақталған қолжазба нұсқаларының көшірмелеріне сипаттама береді. Сонымен қатар Түркия кітапханаларында «ән-Нажахтың» басқа да нұсқалары бар екені анықталған. Профессор Ш. Керім қожазба нұсқаларының Сулеймания мен Баязит мемлекеттік кітапханаларынан (3082) және Ыстанбұл университеті Орталық кітапханасы (143) мен Уақыфтар бас әкімшілігі, Ан-

кара бөлімі әкімшілігі кітапханасынан (67 Saf 493/2) табылғандығын, аталған еңбектің жоғарыда көрсетілген Шастарбти кітапханасынан алынған көшірмелері Сауд Арабиясының Рияд қаласында, Меккедегі Ғылыми зерттеу және ислами мұраларды жандандыру орталығында 23-нөмермен сақталғандығын айтқан [2, 204].

Кітаптың негізгі тақырыбы етістік және оның формаларына арналған. Өйткені лингвистер қажетті сөз формаларын анықтауда етістік құрылымын анықтаудың қажеттілігін айтқан.

Оқымысты алғы сөзінен кейін, бір сөзден туындаған әртүрлі сөздік құрылымдардың этимологиясын анықтайтын морфология ілімінің маңыздылығын баяндайды. Одан кейін кітаптың негізгі тақырыптарын – етістікте әлсіз әріптің келуі немесе әріптің қайталанып, ассимиляциялануы және өзгеруі секілді жағдайларға байланысты дұрыс және бұрыс етістіктер деп екі топқа бөлген. Оның алтауы аталған себептердің орын алу ерекшеліктеріне қарай, бұрыс етістіктер қатарына жатқызылған. Бұл көпшілік лингвистердің бөлуінен өзгеше бөлу тәсілі болып табылады. Оны келесі таблицадан көруге болады.

Хусамуддин әс-Сығнақи	Сахих (дұрыс) الأفعال الصحيحة	Ғайру сахих (бұрыс) الأفعال غير الصحيحة	
	Сахих (الصحيح) Сахих (дұрыс) – әлсіз, қосарланған және һәмза әріптері қамтылмаған етістіктер. Яғни, салим (سالم) етістіктер. Мыс.: كَتَبَ، نَجَحَ секілді етістіктер.	1. Мудағаф (المضاعف)	
		2. Мисал (المثال)	
		3. Ажуаф (الأحواف)	
		4. Нақис (الناقص)	
		5. Ләфиф (اللغيف)	a) Мафрук (المفروق) ә) Мақрун (المفرون)
		6. Маһмуз (المهموز)	
Көпшілік лингвистер	Сахих (дұрыс) الأفعال الصحيحة	Мүғтал (бұрыс) الأفعال المعطلة	
	1. Салим (السالم)	1. Мисал (المثال)	
	2. Мудағаф (المضاعف)	2. Ажуаф (الأحواف)	
	3. Маһмуз (المهموز)	3. Нақис (الناقص)	
		4. Ләфиф (اللغيف)	a) Мафрук (المفروق) ә) Мақрун (المفرون)

Араб морфологиясында «ا» «و» «ي» әріптері әлсіз әріптер ретінде саналады. Осы әріптердің сөз басында не ортасында яки соңында

келуіне орай етістіктер әрқилы сипатталады. Әлсіз әріптердің бірімен басталған етістіктер – «мисал етістік» деп аталса, ортаңғы әрпі

әлсіз болса – «*ажуаф*», соңғы әрпі әлсіз болса – «*нақыс*» етістік деп аталады. Лингвистер аталған әлсіз әріптер қамтылмаған етістіктерді – «дұрыс етістіктер» деп бір ауыздан келіскен. Көпшілік тіл ғалымдары оған «*мудағаф*» (қосарланған) және «*маһмуз*» («һамзалы» етістіктерді де жатқыза, әс-Сығнақидың бұл етістік түрлерін әлсіз етістіктер қатарына жатқызғандығын көрдік.

Әр бөлімде етістіктердегі әлсіз әріптердің орны мен шақтарға жіктелу барысындағы жағдайы, бір әріптің екінші әріпке өзгеруі, әріптердің белгілі бір себептермен түсіп қалуы секілді морфологиялық мәселелер мысалдармен жан-жақты түсіндірілген. Сондай-ақ етістікті жіктеу барысында өзгертін не өзгермейтін жағдайларын, жасалу формаларын көрсеткен. Ал, есім сөздердің формаларына тек маңызды болған жағдайларда ғана тоқталған.

Кітаптың үштен бірін қамтыған бірінші бөліміне «дұрыс етістіктер» өзек болған. Етістіктің дұрыс болуы үшін, оның алғашқы «*ف*» әрпі, ортаңғы «*ع*», соңғы «*ل*» әріптері – әлсіз әріптерден және һамза мен қосарланған әріптерден ада болуы қажет. Сонымен қатар, осы бөлімде етістіктің өткен шақ, осы шақ, бұйрық райдағы үш түрде келуі, олардың грамматикалық өзгеру не өзгермеу себептері дәлелмен, ғалымдардың тұжырымдармен баяндалады.

Осы шақтағы етістіктің «исму әл-фағилге» (есім сөзге) ұқсастығы және оның жасалу тәсілдері мен «нун ән-нисуа (әйел тегіне қолданылатын «нун» әрпі), «нун әт-тәкид (күшейтпелі мән үстейтін «нун» әрпі) әріптерімен келу жолдарына тоқталады. Оның ішінде, осы шақ етістіктерінің «*ا*», «*ن*», «*ي*», «*ت*» әріптерінің бірімен басталуы себепін анықтап, (әфғалу хамса) «бес етістік» «*ا*», «*و*», «*ي*» әріптерімен келген уақытта грамматикалық өзгеріске ұшырайтыны сөз болған.

Сол секілді, осы бөлімде бұйрық райдың осы шақ етістігінен туындау жолы және осы шақтағы етістіктің екінші әрпі «сукунды» болған жағдайда, етістік алдына «һамза» әрпінің келу себепі де тілге тиек етіледі. Бұйрық рай етістіктерінің өзгермейтіндігін бекіте отырып, Басра және Куфа ғалымдарының тұжырымдарындағы айырмашылықтар келтірілген.

Бөлімде «фағил» және оның үш не төрт әріптен тұратын етістіктерден жасалу жолда-

ры мен «мафғул» және оның жасалу жолдары сипатталады.

Мудағаф (қосарланған) етістіктерге арналған екінші бөлімде әріптердің қосарлану, ассимиляциялануы мен өзгеру заңдылықтары қамтылған. Әс-Сығнақи мудағаф (қосарланған) етістіктегі қосарланған екі әріптің бірінің кей жағдайда әлсіз (ياء) әрпіне айналуы себепті бұрыс етістік қатарына жатқызған. Мысалы: *تَطَيَّبْتُ - تَسَرَّيْتُ - تَسَرَّرْتُ* секілді. Оның «маһмуз», «муғтал» етістіктерден бұрын айтылуы, «дұрыс етістікке» жақындығы себепті болса керек. Әс-Сығнақи қосарланған етістіктерді бірнеше баптарға бөліп, ондағы дыбыстардың ассимиляциялану жолдарын баяндайды. Оның негізгі себебі – бірдей әріптердің қайталануы екендігі белгілі. Автор мудағаф (қосарланған) етістіктердегі бірдей әріптердің қайталану жағдайларына қарай келесі үкімдерді баяндайды:

1. Бірдей әріптер қайталанып, бірінші әріп сукунді болып, екіншісі харекетті болған жағдайда әріптердің қосарланып, дыбыстардың ассимиляциялануы міндетті.

2. Бірдей әріптер қайталанып, бірінші әріп харекетті болып, екіншісі сукунді болған жағдайда ассимиляциялануына тыйым салынады.

3. Егер қосарланған әріптердің екеуі де харекетпен келген жағдайда:

а) Егер бір сөзде орын алса, ассимиляциялануы міндетті.

ә) Егер екі бөлек сөзде келсе, ассимиляциялау рұқсат етіледі.

б) Бір сөзде келіп, қосарлануы мүмкін емес жағдайлар. Мысалы: *اَفْتَلَّ* сөзі секілді. Сол секілді, бірдей әріптердің қосарлануы мүмкін болмаған бірқатар жағдайларды, қосарланған етістіктерге «нун әт-тәкидтің» (күшейтпелі мән үстейтін «нун» әрпі) жалғану жолдары және қосарланған етістіктің ырықсыз формада келуі мен «*اَفْعَل*» формасындағы «*ت*» әрпі өзінен кейін келген тоғыз түрлі әріппен ассимиляцияға ұшырау мәселесін қарастырған [4, 238-241].

Үшінші бөлімде өткен шақ әріптерінің саны мен харекеттерінің сақталуы жағынан дұрыс етістіктерге ұқсайтын «мисәл етістіктер» қарастырылған. «Мисәл» – алғашқы әрпі әлсіз болған етістік. Осы ұқсастығы себепті де үшінші реттілікте келген. Мысалы: «*وَعَدْتُ*» мисәл етістігінің «*صَرَبْتُ*» дұрыс етістігіне әріптер саны мен харекеттерінің сәйкес келіп,

«قَلْتُ» секілді «әжуаф» етістігінің әріптер санында, «رَمَى» секілді «нақис» етістігінің харекеттер санында сәйкес келмегені секілді.

Төртінші бөлімде ортаңғы әрпі әлсіз болған «ажуаф» етістіктердің түрлі баптарда келуін өзек еткен. Мысалы: «يَقُولُ - قَالَ», «يَبِيعُ - بَاعَ» етістіктері секілді. Бұл бөлімде ажуаф етістіктердің келер шақта, бұйрық райда келуі мен соңына күшейтпелі мән үстейтін «нун» әрпінің жалғану жолдары баяндалған. Сондай-ақ осы етістіктерден «фағил» және «мафғул» есімдерінің жасалуы хақында сөз қозғаумен бірге, «мафғул» есімінен ортаңғы әлсіз әрпі немесе одан кейін келетін «уау» әрпінің түсіп қалу мәселесіне қатысты атақты лингвистер Сибайеуһи мен Ахфаштың пікірлеріндегі өзгешеліктер айқындалады.

Бесінші бөлімде «нақис етістіктер» баяндалған. Яғни соңғы «ل» әріпі әлсіз болған етістіктер. Соңғы әріптің харекетінде нұқсандық болғандықтан немесе *жәзми* жағдайында соңғы әріптің түсіп қалуы себепті «нақис етістік» деп аталған. Бұл тақырыпта да нақис етістіктердің өткен және келер шақтарда жіктелуі мен бұйрық рай, «фағил» және «мафғул» формаларының жасалу жолдары баяндалады.

Алтыншы бөлімде «Ләфиф етістіктер» талқыланған. «Ләфиф етістік» – бір етістікте екі әлсіз әріптің келуі. Әс-Сығнақи де басқа ғалымдар секілді «ләфиф етістіктерді» «мафрук (бөлінген)» және «макрун (қосарланған)» деп екіге бөліп қарастырған.

«Мафрук, (бөлінген) етістіктерге алғашқы және соңғы әріптері әлсіз болған етістіктер жатады. Мысалы: «يَقِي - وَقَى» етістігі. Жіктелу барысында, алғашқы әлсіз әрпінің үкімі «يَعِدُ - وَعَدَ» секілді, мисәл етістіктермен сәйкес келсе, соңғы әлсіз әрпінің үкімі «يَرْمِي - رَمَى» секілді, нақис етістіктерге ұқсас келеді. Ал, «Ләфиф макрун» – екінші және үшінші әріптері әлсіз болған етістіктер. Мысалы: «يَطْوِي - طَوَى» етістігі. Автор бұл етістіктің үкімін нақис және әжуаф етістіктері секілді екендігін айтқан. Төртінші бөлімде әжуаф етістіктерді баяндаған кезде осы етістік түріне тоқтаған. Сонымен қатар басқа тараулардағы секілді лафиф етістік түрлері мен жасалу формалары жан-жақты мысалдармен сараланады.

Жетінші бөлімде «Маһмуз етістіктер» (Һамзалы етістіктер) мен оның түрлері қамтылады. Етістіктің алғашқы не ортаңғы, яки соң-

ғы әрпі «أ» болса, етістік «маһмуз» деп аталады. Мысалы: «أَخَذَ», «سَأَلَ», «قَرَأَ» етістіктері секілді. Һамза әрпі дұрыс әріптер қатарына жатқандықтан, көпшілік ғалымдар «маһмуз» етістіктерді сахих (дұрыс) етістік деп санаған [5, 94].

Алайда әс-Сығнақи алғашқы «ف» әрпі һәмзамен келген етістіктерді бес топқа, екінші «ع» әрпі һәмзамен келген етістіктерді үш топқа, соңғы «ل» әрпі һәмзамен келген етістіктерді төрт топқа бөліп, келесі қағидаларды ұсынады:

а) «Қосарланған» етістіктің алғашқы «ف» әрпі ғана һәмзалы болып келе алады.

ә) «Мисәл» етістіктердің екінші «ع» және үшінші «ل» әріптері ғана һәмзамен келе алады. Мысалы: «وَجَأَ», «وَأَدَّ» етістіктері секілді.

б) «Нақис» етістіктер «ف» және «ع» әріптері ғана һәмзалы бола алады. Мысалы: «أَبَى», «رَأَى» етістіктері секілді.

в) «Ләфиф мафрук» етістіктердің «ع», «ләфиф макрун» етістіктерінің «ف» әрпі ғана һәмзамен келеді. Мысалға «وَأَى» және «أَوَى» етістіктерін айтуға болады.

Сонымен қатар осы бөлімде һамзаның сөз басында, ортасында, аяғында жазылуы жолдарын және ауысуы мен өзге әріптерге тигізер әсері секілді морфологиялық мәселелер сөз болады.

Әс-Сығнақи тіл біліміндегі басралық мектептің көзқарасын ұстанған ғалым. Ол лингвистикалық бір мәселелерде «оларда мынадай, бізде мынадай» деп екі жақтың да ойларын келтіреді, «оларда» дегені – Куфа, ал «бізде» дегені – Басра мектебі жолындағыларды меңзегені. Десек те, оқымысты басралықтардың кейбір тілдік мәселелерге қатысты тұжырымдарын түгелдей қабылдай бермейді, керісінше, күмән тудырған көзқарасқа қарсы жауап қатып, талқыға салып, өз қисындарын дәлелдейді. Хусамуддин өзіне дейінгі араб тілі грамматикасының мол ғылыми теориялық жетістіктерін игере отырып, Басра мектебінің әдістемесіне арқа сүйеніп, белгілі орныққан үрдісті жалғастырушы, дамытушы ғалым. Сол себепті «ән-Нажахтағы» пайымдауларды араб грамматистерінің озық дәстүрінен, тәжірибесінен бөле-жара «бөлек дүние» деп қарау жөнсіз. Кейбір мәселелерде Куфа мектебінің пікірлерін қуаттап отыруы әс-Сығнакидың бір ғана бағыттың көзқарасына байланып, тәуелді болып қалмағандығын, ізденіс үстінде еркін-

дігі болғандығын, қалыптан тыс өзінше түйін жасаған, ой дербестігі бар тіл ғалымы екендігін байқатады.

Ғасырлар қойнауындағы рухани мұраларымызды зерттеу, оларды келер ұрпаққа жеткізу – бүгінгі ұрпақтың қасиетті парызы. Осы мақалада бірнеше құнды ғылыми еңбектері бүгінгі күнге дейін беймәлім болып келген қазақ даласының үлкен ғұламасы Хусамуддин әс-Сығнақидың ислам өркениетінің дамуы мен таралуына қосқан үлесі баяндалды. Оның

ішінде ғалымның араб лингвистикасына қатысты «Китабу ән-нажах фи илми әс-сарф» еңбегі зерттеліп, ондағы араб тілі морфологиясына қатысты мәселелер қарастырылды.

Осылайша, қазақ топырағынан шыққан теолог, құқықтанушы ғалым Хусамуддин әс-Сығнақидың араб лингвистикасына арнаған еңбектерінде араб тіл білімі мәселелеріне терең бойлағандығына көз жеткізіп, оны үлкен лингвист ғалым ретінде таныдық.

Әдебиеттер

1. حسام الدين السغناقي. "الموصل في شرح المفصل". دراسة و تحقيق، رسالة الدكتوراه : أحمد حسن أحمد نصر. ج 3. المملكة العربية السعودية - مكة المكرمة: جامعة أم القرى، 1998.
2. Сығанақ саңлағы. Шамшадин Керім. – Алматы, 2012. – 240 б.
3. حاجي خليفة مصطفى بن عبدالله. كشف الظنون عن أسامي الكتب و الفنون. ج 7. - بيروت: دار الكتب العلمية، 2008.
4. حسام الدين السغناقي. النجاح التالي تلو المراح. تحقيق ودراسة، رسالة الماجستير: عبد الله عثمان عبد الرحمن سلطان. - المملكة العربية السعودية - مكة المكرمة: جامعة أم القرى، 1413 هـ - 1414 هـ.
5. عزّ الدين أبي المعالي عبد الوهاب بن ابراهيم الزنجاني. تصريف العزي. المملكة العربية السعودية - حدة: دار المنهاج، 2008. - 111 ص.

References

1. Husamuddin-as-Signaki. *Al-Muassal fi sharh al-Mufasssal*. Risalah Doctora (Doctoral dissertation): Ahmad Hasan Ahmad Nasr. – Saudi Arabia: Umm Al-Qura University, 1998.
2. Kerim, Shamshadin. *Siganaksanlagi*. – Almaty: Nur Mubarak, 2012.
3. Haji Khalifa. *Kashf al-zunun*. Beirut: Dar Al-Kotob Al-Ilmiyah, 2008. – 7 бет.
4. Husamuddin-as-Signaki. *Al-Najah*. Risalatmagistir: Abdullah Usman Abdurrahman Sultan. – Saudi Arabia: Umm Al-Qura University, 1413-1414 h.
5. Izzuddin Abu Al-Magali bin Ibrahim az-Zanjani. *Tasrif al-Izzyi*. –Saudi Arabia-Jiddah: Daru al-Minhaj, 2008. 111-6.